Albert Bazala:

Pogled na kompoziciju svijeta.

S v i j e t u najširem vidu je zbroj „stvari" razumjevajući pod tim najprije upravo ono, što riječ kaže — s v e s t v o r e n j e. Mahom nam se naime nameće predodžba o neizmjernom mnoštvu pojedinosti, koje prema nerazriješenoj sve-mogućnosti, što se kao polazna točka u misli stavlja pred početak, „dok još nije bilo ništa", nastupaju kao „nešto" — svaka je poseban „izvod iz kaosa" nekako ograničen i određen, u kućanstvu svijeta naročita stavka (positio, Setzung). Skup njihov („summa rerum") podudara se potom s pojmom b i t k a u sveobujamnom, ali i oskudnom značenju svega, što uopće u ograničenju ima, bez obzira na način, kako postoji („Sosein"), zvalo se biće, svojstvo, radnja, odnošaj, položaj u prostoru i vremenu („ hic et nunc"), i ma koliko puta bi bilo tu („Dasein") — svijet je sva sila raznovrsnih u umnoženim oblicima izvedenih eksistencija. U predikatu „jest" sadržani smisao, da nisu ni samo uobražene, pusti proizvod mašte, ni možda samo pomišljene, u mislima izrađen predmet, upućuje onda postojanje njihovo na funkciju sa značajem statuiranja („Gesetzheit") činom, što prethodi svijesnom nalazu („Gegebenheit"), konstatiranju i misaonom određivanju. Dionice svijeta su činjenice (facta, Tatsachen). Podrška bitka stavljena u počinjanje (esse actu, „Wirklich"-sein) zanosi predodžbu svijeta na stvaralačko kretanje: svijet je sveudiljni, „u vijek" t. j. u beskrajnom toku vremena vijući se produžen niz stvaralačkih akata i efekt njihov beskrajno obilje stvarnosti.

Nešto drukčija slika dobiva se u predodžbi, koja svijet dovodi u vezu sa značenjem, što leži u grčkoj riječi „physis", a upućuje naprosto na z b i v a n j e, obuhvaćajući sve, što se zbilo i može zbiti („zbilja") — i kao takovo

u vremenu nastaje, povremeno se održava, mijenja se i propada i opet nanovo nastaje. Obilježje svijeta je vremenitost, promjenljivost, prolaznost. Naša riječ „priroda", prema latinskoj „natura" to nastajanje prikazuje napose kao r o đ e n j e — proizlaženje iz sjemena, u našoj riječi „svijet" napose još i kao izlaženje na svijetlo. Aktualistička je nota i tu sadržana, ali je na događanje svedena znatno umjerena, niansa pak značenja „fieri" i nasci, „zbivati" se i rađati postaje odlučna za izvod i izgled stvarnosti. U prvom slučaju ishodište je nastajanja neka svemožna sila u potencijalnom stanju, koja se daje na put ostvarenja, — izlazi iz sebe, izlijeva se („emanatio"), i sijeva („effulguratio"), raspreda snagu („možnost") svoju u vremenu, obrazuje se u „kontrahiranim jedinicima" (po Ziehenu) i iscrpljuje se konačno na kraju vremena, u vječnosti. U drugom slučaju ishodište je neka predvremenski učinjena dispozicija, koja se različito zamišlja — kao nasad razložen u klice, što se u toku ostvarenja razvijaju, podjela svesilja u funkcije s usmjerenom mogućnosti ostvarenja (u grčkom jeziku značajno označena riječju „moira", „heimarmene"), namjena postavljena na način suda („sudbina"), izrijekom data instrukcija („fatum", što znači „narečeno", „narok", smisao, koji leži i u riječi uz-rok dovodeći početak akcije u vezu sa zapovijedi, koja se izvršuje), propisana generalna osnova na detaljno izrađivanje u pojedinosti povjerena, podarena prometna glavnica, poslanstvo („Geschick") s određenim zadatkom i dr. Između ostvarenja i svemoći kao da posreduje neki „nalog" ili „uputa" (predodžba, koja je plastično prikazana u mitu o Prometeju) — svijet je prema praosnovu svega nešto drugo („aliud Dei" po Augustinu) u razvitku svojem beskrajna varijacija na teme predviđene u cilju mogućega ostvarenja.

Pogledi, što se tako nadovezuju na sveukupnost bitka i bivanja, proneseni, često od davnine, još u doba mitskoga nazrijevanja i naslućivanja, odrazujući se od različita život-

na osjećaja izraženi u govoru, u pjesničkim i umjetničkim predodžbama, produženi do religijskih vidika, određuju onda sliku svijeta i po onoj strani, po kojoj se ukazuje kao sinteza mnoštva „stvari“ u cjelini. Svijet nije tek gomila učina, već je na jedno obrnut („universum“) složaj i niz eksistencija uporedo i zaporedo statuiranih. — Ima svoju konstituciju, po kojoj je svakomu članu određeno mjesto i funkcija, oblik postojanja, red promjene, nastup i odlazak po nekom pravilu međusobne snošljivosti („kompatibilnosti“) i zajedničkoga održanja („komposibilnosti“), ima neku svoju fizionomiju, vezu svih oblika, raspored i sastav. Svijet je uređena cjelina — kozmos.

Sinteza totaliteta bila je oduvijek predmet čovjekova udivljenja i razmišljanja, ne i bez smućenja. Najveću brigu mu je međutim zadavala očigledna činjenica, da složaj svijeta nije jednostavan, da se ne rasčlanjuje samo u pojedinosti jednoga načina bitka, već je sastavljen od više rednih sustava, koji — čini se — ne potječu iz istoga principa, predstavljajući raznorodna područja i prema tome svijetove za se, a ipak međusobno vezane i isprepletene, možda i zajedničkim okvirom udesno sapete. Dva su naročita svijeta, koji se tako po najobičnijem razlučivanju proniču i u stvaranju uzajamno određuju: tvarni i duševni, stvarnost odlučena od svijesti, objektivna, „izvanjska“, svijet u užem smislu, napose i zvan „prirodom“, obuhvaćajući u sebi opet dva ne naprosto istovjetna sistema, anorganički i organički („mrtvu“ i „živu“ prirodu) i u taj svijet uvrštena, možda u njem i zarobljena stvarnost osnovana na svijesti, subjektivna, „unutarnji svijet“ s idealnom sferom svojom, što bi Aristotel rekao: u duši je um.

Predodžba o kompoziciji svijeta i odnošajnim vezama rednih sustava u njem, zavisi od toga, s koje će mu se perspektive prići, i kojim će se sredstvima slika o njem izraditi. Ta sredstva možemo dakako dobiti samo iz duše, jer sve čim raspolažemo je duševni podatak, no kako se ti podaci

nalaze u raznom pravcu svijesti, to se nazori na svijet razli= kuju prema tomu, s kojega se položaja razrešuje zadatak, koji nam se kao „zagonetka svijeta" nameće. Ne može dakako biti predmetom ovoga razlaganja, da prikaže sve moguće poglede, u kojima se to pokušalo učiniti. Nama se radi tek o tom, da upozorimo na perspektivu u razumskom stavu i da njoj nasuprot postavimo, dajbudi u najkrupni= jim crtama perspektivu u pravcu volje.

Razrješenje zakučastoga problema svijeta u razumske niti polazi od pretpostavke, da je osnovna funkcija svijesti znanje. Na to upućuje i ime njezino. Duša je kao zrcalo, što prima utiske svijeta, od iskona okrenuta prema vani, izvana aficirana, rađa se na objektu i razvija u opreci s njim. Svijet je slijepi i nijemi kozmički akter, svijest njegov posmatrač, mahom posmatrač svojih stanja, u koja dolazi po toj funkciji — dvoglavi Janus, što na dvije strane gleda. Autorsko pravo je na strani objekta, subjekt je samo prevo= dilac njegovih operata u svijesne izraze, osmislena vari= janta njegova, drugo izdanje kozmičke drame sa dodatim subjektivnim komentarom, ocjenom i zahtjevima. Stvarnost je udvojena, u jukstapoziciji svijeta i na nj upravljene svijesti vertikalno prelomljena, s težištem na objektu.

Kritična situacija, koja nastaje po relaciji objekt—sub= jekt očituje se onda ponajprije psihologijskoj problematici. Od rođenja receptivna svijest je upućena na mehaniku ele= menata („psihičkih atoma"), fizika daje model psihologiji. Nastojanje, da se duši pribavi neka spontana snaga, tjera na korekturu uvođenjem pojma funkcije; osnivajući aktiv= nost na historijskoj bazi reakcije („biografiji zrcala", po Ziehenu) psihologija se izgrađuje po biologijskom tipu, ali jaz između funkcija i akcija se ne prevladava („Funktio= nen vollziehen sich, Aktionen werden vollzogen", po Scheleru). I pojam apercepcije (po Wundtu) dolazi kao deus ex machina u isprvičnu pasivnost percepcije. Poslje= dice istočnog grijeha, začeća svijesti po objektu i izrađi=

vanja njezina od elemenata znanja pokazuju se očito u neprilikama psihologije mišljenja. Pomicanje predmeta psihologije u fiziologiju, objektiviranje njegovo u eksperimentalnoj psihologiji i eksternaliziranje u refleksologiji i behaviorizmu dovodi je do negativnog pola — psihologija negira sama sebe. Pretpostavka, da stožer svijeta čine intelektualni procesi razviti na osi: osjećanje — mišljenje, izvor je onda i spoznajno teorijske problematike, koja se svodi na pitanje, da li se od subjektivno obavite datosti do objekta dolazi s donjega kraja osovine ili gornjega. Noetička se orijentacija muči na horizontalnom prelomu, na nepremostivu jazu između iskustva mahom shvaćena kao prinosnika sadržaja („empirizam") i razuma kao imaoca oblika, u vječitom sporu oko zagonetnoga „apriori", i raspinje se u opreci psihologizma i logizma, te na obadvije strane dolazi do entropijske granice: funkcija spoznavanja se odriče sebe, na onu stranu u ekonomizmu („istina" se svodi na štednju), u pragmatizmu (mjera „istine" postaje praktična uporabivost), u konvencionalizmu i fikcionalizmu, na ovu pak stranu odvajanjem sadržaja od akta mišljenja u carstvu misli nezavisnih od toga, da li se upravo misle i iskazuju i istina nezavisnih od toga, da li se spoznaju i priznaju. Sličan se prelom ukazuje u ontološkoj strukturi, samo je slika obrnuta: opažanju na dnu osi svijesti odgovara nepravi, promjenljivi bitak pojavni na površini, mišljenju na vrhu osi odgovara postojani pravi bitak na dnu stvari. Spletanjem mišljenja i bitka stvaralački akt postaje logička pozicija, svemu je osnov neka usađena mudrost (logos endiathetos), stvarnost se sastoji od „supstancije" kao skrovita režisera pretstave promjenljivih akcidenata, djelovanje proizlazi iz postojane dispozitivne podloge („operari sequitur esse"). Po refleksu tako zamišljene ontologijske funkcije na zadatak spoznaje situacija je ova: Objekt i subjekt sastaju se u sferi fenomena, noetička mogućnost rasteže se od idealističkoga pridržavanja u sferi

subjektivne datosti s mogućnošću logičke objektivacije preko pozitivističkoga ograničenja na objektivni fenomen do realističkoga prodiranja posredstvom mišljenja u „meta-fizički prostor". Kozmologijska problematika kreće se oko vertikalnoga preloma stvarnosti na dva svijeta sučelice po-stavljena (dualizam), s tendencijom k monističkoj reduk-ciji na oprečne strane (materijalizam, spiritualizam) ili svo-đenjem dvojstva na zajednički osnov, na oživljenu ili odu-hovljenu tvar, po teoriji identiteta na izapojavni (nepo-znati) korijen, iz kojega proizlaze dva r e d a javljanja (monizam bića sa dva atributa), ili bez slivanja izvan iskustva na dvije realne s t r a n e istoga bića (po Fech-neru) ili na realno razvijanje stvaralačkog osnova u suprot-nom smjeru (u Bergsona) ili pak sa spoznajnoteorijskim ograničenjem na mogućnost razvijanja p o g l e d a u dva pravca, često i opet ne bez zanosa na monističku redukciju. Ne manje poteškoće nameću se u pitanju veze ne samo odvojene nego i ma kako ujedinjene ili na jedno svedene stvarnosti, jer ni onda se ne ukida sva razlika u načinu datosti.

Izlazak iz situacije, u koju tako zapada predodžba o svijetu izvedena u razumskoj perspektivi, vodi najprije na reviziju pretpostavke, da je duša biće, koje gleda — svijest u poredbi sa zrcalom slika suprotstavljena joj svijeta, i kao takova odjek iz tuđine, na kojem se, tek sekundarno, razvija vlastita nota. Osnivajući se na funkciji znanja raz-vijanoj od opažanja do mišljenja podloga bi joj bila inte-lektualna, potku bi sačinjavalo maštanje, čustvovanje i htijenje. Važnost funkcije znanjai njezino ispružanje u „pro-stor refleksije" s objektivacijom (predmetnim pretstav-ljanjem) svijesnoga stanja za uzrast duševnoga života u visinu ne može se nipošto poreći, ali se kraj toga, čak i ako je kretanje u razumskoj relaciji istaknuto i priručno, ne smije pustiti s vida, da ona zapravo dolazi „post festum" — nakon nekoga intimnoga, stvaralački formirana, po sadr-

žini („što je") još neodređena i gotovo neizreciva akta postojanja sa znakom nazočnosti (naprosto „tu je"). Nje=gova karakteristika je, da je sam „ja" s njim postavljen („Ich=setzung"), ne može se čak ni reći da je od mene usvojen, jer upravo s njim i u njem „ja" jesam, što činim. I taj vječiti prezent „ja"=postavljanja, kad prođe, pa se iz prošlosti povrati u sadašjnost (kao „perfectum praesens") postaje sadržaj u meni, koji se opaža i misleći određuje, dok je u prvorođenom stanju naprosto čin, ustrajni proces „ja"=nastajanja (Ich=werden), — za razliku od zbivanja bez „ja". Činjenica pak, da to zbivanje sa signaturom „ja" ne uspijeva uvijek ni uvijek jednako, upućuje na to, da je on „težeći pokret" (strebsame Bewegung) — na izvoru svojem ne gledanje i znanje, nego htijenje, od početka svojega tražen bitak, ambiciozan, čak i u momentu impresije („indukcije sa strane") s naponom izvršen, sveudiljna borba za svijest, ne zor samo iz imanja svijesti izveden. „Tota animae natura voluntas est". Bez isprvične aktiv=nosti iz vlastita „nagona" nemoguće joj je pribaviti posebni raison d' être, ona ostaje povodljiva prilika, drugo lice svijeta, druga strana fiziologije. Duševnost je, čini se tako, telematički fundirana i konstituirana, nastaje tentativno — u pokušaju i iskušenju, s tendencijom k usavršavanju i umno=žanju („duševnost je uvećanje i umnoženje odnosa"). Kao bitak izveden iz htijenja i konstituiran na operativnim mogućnostima ona ne proizlazi iz neke supstancijalne pod=loge. Volja je u biti svojoj pojedinačna, konkretna — po=duzet istup, koji se po zakonu tendencije održava insistent=nim produženjem, uravnotežava se s drugima, povezuje u funkcionalnu cjelinu, koja se dinamički i podaje pojedi=nosti i suprotstavlja joj se. Pojam supstancije od mišlje=nja posuđen u vidu htijenja postaje „substantiatum", aktuel=no izgrađena i ustaljena veza. Iz principa volje razumljivo je, da se duševnost iz svoje snage pokreće, svoj zakon slijedi, na ambiciju postavljena svoj način bitka izgrađuje i toliko

ga ima, koliko je napona uloženo, te zanoseći se kvalitetom cilj svoj sve dalje postavlja i duhom se kiti, koliko je u usponu nad subjektivnu sferu dosegla idealne vidike i svrhe. U provođenju voljnoga principa nadaju se daljne konsenkvencije. Kako je duševnost u svijet uvrštena, ona je upućena, da kroz inorodni bitak svoju notu pronese. Ograničenje međutim, koje joj otud nastaje, zapreke, na koje u razvijanju tendencije k „ja" postojanju nailazi, sačinjavaju „iskustvo svijeta". To je materijal, od kojega se *konstruira* slika stvarnosti izvan „ja". Odnos prema svijetu počinje se kod „ja" i određivanje bitka izvan nas kreće se u relaciji: subjekt — objekt, a ne obrnuto. Ona je samo jedan, sigurno važan, ali ne osnovni pravac svijesna nahođenja, impersonalno rečeno, kako mi je; njezin interes na tuđini određuje se prema važnosti za svojinu, pa se prema tome ispravno drži, da prevaga na stranu vodi ne samo k ponestajanju duha, nego i k ponestajanju duše i svijesti, u mehaniziranim procesima, makar u ekonomiji duševnoga života u izvjesnoj mjeri bili potrebni. Karakter tendencije pruža mogućnost, da se prilagodi pokretu izvanjske stvarnosti, odmjeravajući učešće opažanja i mišljenja prema zahtjevima uzdržanja i jedinstva pogleda („dinamička istina"), uz korekturu spoznajne funkcije kao konstruktivne pretpostavke, voljno postavljene hipoteze, koja se mora verificirati, učiniti „istinom" t. j. invarijantnom predodžbom, te od mogućnosti, da se to učini, zavisi njezina prihvatljivost i priznanje.

Voljnoteoretski određena spoznajna funkcija upućuje onda na to, da je i svijet funkcionalno izgrađena cjelina. Agencije svijeta imadu se zamišljati po analogiji volje. I njegov je bitak tentativno izveden, njegov nastanak faktičan i u tom smislu (po Boutrouxu) kontingentan; to se mora uzeti, ako se neće izvoditi iz nužde kozmičkoga osnova. Isto tako potrebno je, čini se, sastav njegov svesti na „konstitucionalizam sila" na ustanovljenu, ne preodređenu

(makar u religijskom vidu predviđenu) harmoniju. Razrešenje pojma supstancije u aktualni proces i nastanak cjeline iz pojedinosti, a ne obrnuto, kao konkretiziranje općene sheme bilo bi — bez straha da se svijet razbije u bezbroj slučajnosti — iz karaktera tendencije provedivo, to više, što se i preostatak njegov, ukočeni, nepomični mehanički sistem prema naziranju moderne fizike umjerava i omogućuje slobodu u smislu volje, kao radnje, koja. je ishodište kretanja, makar molekularne i mikrokozmičke incijative ne mogle mahom mijenjati molarnu i makrokozmičku ravnotežu, ali dopuštaju mogućnost nova nastojanja i napredna konstituiranja.

Kako se i kraj „redno-monitičkoga" nastojanja ukazuju nesavladive poteškoće, da se različiti načini bitka svedu na jedan, a pojam tendencije to i ne traži, nadaje se predodžba više „ineksistentnih" sustava, svaki sa svojim posebnim pravcem razvijanja i unutrašnjim zakonom kao posljetkom „odluke" svoje vrsti, a dali bi se možda obilježiti kao svijet određivanja prostorno kvantitativna (područje fizike), prostorno teleologijskoga (područje biologije), vremenski teleologijskoga (područje psihologije) i nadvremenski idealni svijet. Ideju takova sastava kozmosa nalazimo (u ograničenju na fizički svijet) u Boškovića, da i ne spominjemo druge. Ona bi dopuštala mogućnost pretstavljanja, da se svaki sustav razvija u svojem načinu, „lege virum" svoje prirode, po zakonu svoje tendencije. U slici prikazano bio bi to mnogostruko izveden splet — možda kao vezivo na jednom platnu, koje prema tkanju svojem čini sustav niti prostorno-mehanički složenih u izvjesnom pogledu beznačajan i besmislen; kroza nj se propleću niti, što po sastavu svojem unose nešto novo svrhovito izgrađeno, iz ovoga opet, ali u osobitom načinu izvođenja progovara izvjestan osjećaj, želja, namjena i upućuje konačno na neku vrijednost i smisleno opravdanje. Razumljivo je, da se na svakom tkivu neda vesti i da vrst

tkiva ograničuje mogućnost svrhovita udešavanja, a ova opet mogućnosti simboličkoga značenja, ali je očito, da se svaki način ostvarenja izvodi iz svojega osnova. Ograničenja nastaju u prepletanju, na dodirnim točkama. Tamo se nalaze analogije sa strane, ali u centru ili ishodištu akcije stoji stvaralačka samosvojnost, koja se — koliko snage smaže — probija kroz sastav iz drugoga vrela datih prilika. Ta slika otvara vidik na mogućnost izgrađivanja svijeta u uzajamnoj saradnji načina bitka. Kompozicija svijeta nije dovršena — put ostvarenja produžuje se u vječnost, idealni oblik njegov ne leži u prošlosti nego u budućnosti.

Možda će nam se reći, da je sve to „poezija u pojmovima" (Begriffsdichtung), no neka nam bude dopušteno postaviti pitanje: ne prolazi li sva idejna sinteza, sva „sinopsis" kroz neku „poiezis", kroz neku stvaralačku „hypothesis"? Kraj svega poštivana za trijeznu naučnu radnju, čini se da je „eros", po Platonu pomama za Muzama, nosilac misli, a ljubiti („voljeti") znači htjeti: on se ukazuje kao volja k mišljenju i spoznavanju — on je i vječni izvor, iz kojega se preko granica znanja stvara filozofijski „mythos" o svijetu.